

S. M. PACHOMOVÁ
(Ужгород)

PROTOTYPY ŽENSKÝCH POMENOVANÍ V SLOVANSKÝCH JAZYKOC

УДК 811.162.4'373.23

Пахомова С.М. Прототипи жіночих іменувань у слов'янських мовах; 9 стор.; кількість бібліографічних джерел – 16; мова словацька.

Анотація. На основі писемних джерел давньоруської мови XI–XIII ст. досліджуються власні назви жінок. У статті робиться висновок про те, що патроніми та андроніми виникли в праслов'янській мові не як додаткові до імені назви, а як евфемізми, які дозволяли ідентифікувати особу в період язичництва, коли діяло табу на ім'я. Зміна онімів протягом життя жінки здійснювалася наступним чином: особове ім'я → патронім → андронім. Трансформація прадавньої одноклексної антропосистеми відбувалася внаслідок руйнації язичництва.

Ключові слова: формула іменування жінки, табу на ім'я, зміна імені, антропонімічні евфемізми, патронім, андронім, язичництво.

V práci *Sémantické parametre slovanských antroponymických etymónov* I. M. Želežňaková uvádza: “Pomenovanie človeka bolo súčasťou všeludskej filozofie obmedzenej miestom a časom a vyjadrené v určitých etnokultúrnych obradových formách. Obnoviť dnes celé spektrum najdávnejších slovanských predstáv o človeku a ich praktického uplatnenia od vzniku a počas fungovania osobných mien je už nemožné. Môžeme sa len s väčšou či menšou pravdepodobnosťou snažiť rekonštruovať jednotlivé úlomky bývalého zložitého antroponymického systému starých Slovanov [2, 95–96]. V inej práci *Svetonázorový kód slovanskej antroponymickej lexiky* [3, 77] túto tézu rozvíja: “Antroponymum ako prvok jazyka má bezprostrednú väzbu s duchovnou kultúrou národa a siaha do ďalekej histórie. Vo vlastnom názve je zakódovaná pamäť stáročí, je v ňom uložená taká veľká informácia, akú súčasné metódy výskumu ešte nedokážu v plnej miere obsiahnuť. Abstrahujú sa len jednotlivé svedectvá nachádzajúce sa v onyme, ale celý objem historického svedomia súčasné moderné metódy spoznávajú iba čiastočne.”

Táto hlboká a správna myšlienka je podstatný a mimoriadne presný metodologický postulát, z ktorého je potrebné vychádzať pri výskume dávnej písomnej antroponymie a pri rekonštrukcii systému vlastných osobných názvov predpísomného obdobia. Bez pochopenia toho sa opis dávneho systému antropónym mení na primitívnu evidenciu určitých zafixovaných jednotiek – jednotlivých buniek mozaiky – a znemožňuje obnovu a interpretáciu zložitého obrazu pomenovania osôb v minulosti. Vychádzajúc z uvedeného, v tomto príspevku sa nesnažíme opísať všetky spôsoby a prostriedky pomenovania žien (to už dávnejšie urobili iní bádatelia aj autorka tejto práce [1; 4; 5; 6]), našim cieľom

je pokúsiť sa odкрыť pramene svojráznosti súčasných tradícií pomenovania žien v zrkadlení času.

Všetky súčasné civilizované národy sveta si zachovávajú obyčaj zmeny vlastného pomenovania ženy pri sobáši. Spravidla sa to vyjadruje zámenou dievčenského priezviska za manželovo. Bulharky si pri sobáši menia nielen priezvisko, ale aj meno po otcovi. Morfológický rozdiel medzi priezviskom vydatej a nevydatej ženy sa vo väčšine jazykov stratil (ako napríklad archaizovaná opozícia *Nowakowa* a *Nowakówna* v poľskom jazyku), hoci niektoré európske jazyky si túto diferenciaciu v tej či inej podobe uchovávajú. V litovčine je *Brazauskiene* andronymický a *Brazauskaite* patronymický tvar ženského priezviska *Brazauskas*. Maďarský jazyk si zachoval vari najstarší tvar ženského pomenovania: vydaté ženy majú v občianskom preukaze a iných oficiálnych dokumentoch zápis bez akejkoľvek zmienky o vlastnom osobnom mene pomocou antropoforantu *-né*, ktorý sa pripája k menu manžela, napríklad *Kocsis Jánosné* od *Kocsis János*. Podobná identifikácia žien bola vlastná aj starému slovanskému antroposystému, čo nám dovoľuje vysloviť tvrdenie o uvedenom spôsobe pomenovania ako o mimoriadne dávnom antroponymickom reflexe.

V minulých storočiach sa ženy v písomných pamiatkach spomínali len veľmi zriedka. Výskum východoslovanských textov z 10. – 13. storočia nám to dovoľuje tvrdiť vďaka konkrétnym kvantitatívnym ukazovateľom: v dávnoruských letopisoch nedosahujú ženské názvy ani jedno percento z celkového počtu antropónym, ba čo viac, ženy sa spomínajú len v kontexte informácií o narodení, sobáši alebo smrti osoby (s výnimkou kňažnej Oľgy, štátnej činiteľky, ktorej meno sa v Ipatjevskom letopise uvádza asi 50-krát); na grafity v Sofiji Kyjevskej a Sofiji Novgorodskej sa spomínajú len ženské mená svätých; o čosi väčší počet ženských pomenovaní je zastúpený v novgorodských brestových listinách – 8 %, čo možno vysvetliť predovšetkým obsahom textov z bežného života.

Napriek tomu aj na základe relatívne malého počtu týchto pomenovaní možno rekonštruovať obraz identifikácie ženy v predpriezviskovom období, stanoviť určité tendencie a zákonitosti. Slovansko-kresťanská dvojmennosť, ktorá jestvovala niekoľko storočí po prijatí kresťanstva Slovanmi, je vo väčšej miere vyjadrená medzi pomenovaniami predstaviteľiek aristokracie, kde sa zachovali kompozitné mená *Болеслава, Верхуслава, Всеслава, Горислава, Звенислава, Передслава, Сбыслава* a iné, v letopisných textoch sú podané prevažne spolu s kresťanskými v informáciách o narodení dievčaťa a jeho pomenovaní: *нарекоша имя во стмь крцини Полагья а кнзъ Сбыслава* (ИЛ, 613, 1179); *нарекоша имя ей Ефросьня и прозваниемъ Изморагдъ е же наречеться дорогыи камень* (ИЛ, 708, 1198). V porovnaní s nimi sa predkresťanské onymá na pomenovanie predstaviteľiek nižších vrstiev obyvateľstva objavujú v textoch skôr ako výnimka, napríklad *Щедра/Шадра* (НГБ-3, 51, № 118, XII), v tomto sociálnom priereze sú použité prevažne kresťanské mená: *ко Ксень* (НГБ-7, 17, № 411, к. XIII – п. XIV), *ко Мару* (НГБ-6, 50, № 357, к. XIII – п. XIV), *моловила Оимь* (НГБ-7, 52, № 11, XII), *Пелагия* (НГБ-7, 104, № 508, XII), *Олисава* (НГБ-7, 99, № 503, XII), *от Анс* (НГБ-7, 131, № 531, XII – XIII), *Хръстина* (НГБ-7, 122, №

523, XII), *Овдокия* (НГБ-7, 104, № 508, XII), *София* (НГБ-7, 104, № 508, XII) a pod. Na základe tohto zistenia možno urobiť záver, že christianizácia menoslovu sa uskutočňovala dynamickejšie v prostredí obyčajného ľudu. Aj keď nemožno odmietnuť ani myšlienku, že písomná fixácia pomenovania sa nemusela zhodovať s identifikáciou osoby v živej rečovej komunikácii. Rovnako aj samotná opozícia výrazov *ako sa voláš* a *ako sa píšeš?* (ekvivalenty ktorých nachádzame v rôznych regiónoch Slávie) priamo ukazuje na rozdiely pomenovaní v písomnom a ústnom prejave. A táto opozícia oficiálnosti ~ neoficiálnosti zanechala hlbokú tisícročnú stopu v antroponymii východných Slovanov.

Avšak prítomnosť osobného mena ženy ako komponentu antroponymickej formuly v ranoslovanských písomných textoch je jav netypický. Absencia takej dôležitej onymickej zložky ako osobné meno v antroponymickej formule bola podstatnou osobitosťou stredovekého nazývania žien. *Jaroslavna* v Slove o pluku Igorovom nie je výtvorom anonymného autora, ale fixáciou reálneho antroponymického javu potvrdeného aj v iných pamiatkach tohto obdobia, porov. *ожени вноука своего Двда олговича Игоревною* (ИЛ, 668, 1190), за Глѣба поя *Рюриковну* (ИЛ, 625, 1182), *Андрѣвну* приведоша за Стослава (ИЛ, 509, 1160), ведена *Мѣстиславна* в Грѣкы (ИЛ, 286, 1122). Neprítomnosť osobného mena pri patronymickom názve nevyjadruje vekovú konotáciu (osoby vyššieho veku) na rozdiel od súčasného samostatného patronyma, pretože v každom z uvedených kontextov ide o mladú ženu, nevestu. O produktivnosti uvedeného spôsobu identifikácie osoby hovorí aj fakt pomenovania cudzinky, poloveckej kňažnej, podľa uvedeného modelu: приведе Ростиславъ *Белуковну* князѣ Половецкого дщерь (ИЛ, 521, 1163). Popri samostatnom patronyme je v letopise zafixovaný iný typ jednoslovného názvu – samostatné andronymum, ktoré slúžilo na identifikáciu vydatej ženy, napríklad: *Всеволожая* (ИЛ, 264, 1097), *Изѣславля* (ИЛ, 446, 1151), *Стополчая* (ИЛ, 294, 1124), *Радоковая* (НГБ-5, 50, № 227, XIII), *Иванѣ* (НГБ-5, 152, № 11, XII).

Derivát osobného mena otca na pomenovanie dcéry, ako aj derivát osobného mena manžela na identifikáciu manželky sa mohol rozširovať pomocou dodatočného komponentu a vtedy sa formula pomenovania ženy zväčšovala vďaka týmto jednotkám: a) patronymum ženy + patronymum jej otca, napríklad: *женитисѣ Петровною Михалковича* (ИЛ, 482, 1155), *Дмитровну Завидову внуку* (ИЛ, 286, 1163); b) andronymum ženy + patronymum jej manžela, napríklad: *Ярославля Стославича* (ИЛ, 288, 1124), *Глѣбовая Дюргевича* (ИЛ, 468, 1154), *Стославля олговича* (ИЛ, 525, 1166); c) andronymum ženy + otoponymické onymum (podľa názvu dedičského kniežacieho podielu): *Глѣбова Рѣзанская* (ИЛ, 612, 1179); d) andronymum ženy + patronymum jej manžela + patronymum ženy + patronymum jej otca, napríklad: *княгини Глѣбовая Всеславича дочи Ярополча Изѣславича* (ИЛ, 492, 1158). Do antroponymickej formuly vstupovalo osobné meno ženy ako fakultatívny komponent (záväzné bolo patronymum alebo andronymum); podľa úzu sa ženské meno (v prípade, že bolo uvedené) nachádzalo v postpozícii: e) patronymum + osobné meno: *Ростиславна ѡгафья* (ИЛ, 524, 1165), *Володимирьноу ѡфимью* (ИЛ, 273, 1112), *Романовноу Федороу* (ИЛ,

660, 1188); f) andronymum + osobné meno: *Володимерѡа Анна* (ЛЛ, 129, 1011), *Василковая именемь олена* (ИЛ, 863, 1265), *Яневая именемь Марья* (ЛЛ, 211, 1091).

Identifikácia ženy vo všetkých slovanských jazykoch predpriezviskového obdobia bola možná aj bez nazvania jej osobného mena [4, 50–52].

Príčina osobitostí ženského pomenovania má nesporne bližšie k pohanskému svetonázoru než k logike jej vysvetlenia zo súčasných pozícií, preto v rôznych prácach často opakovanú tézu (ktorú sme v roku 1984 zastávali aj my) o nerovnoprávnosti a závislosti ženy ako dôvode svojráznej formuly jej pomenovania nemožno považovať za celkom správnu. Príčiny špecifika nazývania ženy treba hľadať v pohanskom svetonázorovom kóde, ktorý mal tisícročnú tradíciu a nemohol len tak jednoducho zaniknúť. Možno súhlasiť s myšlienkou, že “predkresťanský systém slovanských osobných mien, ktorý v tom čase (9. storočie pred n. l.) mal zavŕšenú štruktúru, istý čas (niekoľko storočí!) kládol značný odpor“ [3, 78]. Fakultatívnosť vlastného osobného mena ženy vo formule jej pomenovania treba vnímať ako zábranu, ako tabu na meno a nie ako závislosť ženy na mužovi. Každý človek v pohanskej spoločnosti, ktorý bol predstaviteľom určitej vekovej a pohlavnej triedy, plnil svoju dôležitú úlohu a práve príslušnosť k jednej z týchto skupín bola základom výberu určitého spôsobu pomenovania. To len našim súčasníkom sa vidí, že osobné meno v starom texte je z neznámych príčin neprítomné, eliminované, nepoužité. V skutočnosti sa však pomenovanie osoby menilo pri prechode z jednej vekovej skupiny k inej a zdanlivá absencia mena je istým antroponymickým znakom.

Tabu na meno ženy sa vysvetľuje s najväčšou pravdepodobnosťou jej osobitým poslaním v spoločnosti – ako tej, ktorá prináša nový život; neobvyklými, pre mužskú časť plemena nepochopiteľnými fyziologickými vlastnosťami a odtiaľ aj predstavami, že žena je spojená s “nečistým“ svetom, preto nemožno vyslovovať jej meno nahlas. A keďže sa osobitosť ženskej podstaty prejavuje v určitom období rastu mladého organizmu, aj eufemistická zámena dievčenského mena na názov odvodený od otcovského mena na *-ovna*, teda na samostatné patronymum, vznikala práve v tom čase a bola spojená s rituálom iniciácie. Bola to prvá zámena vlastného názvu. Druhá zámena vlastného názvu bola vyvolaná odchodom ženy po výdaji do inej rodiny. Zložitý svadobný rituál, ktorého reflexy sa v rozličných formách prejavujú doteraz, sledoval cieľ uviesť mladú ženu do iného obydľia, do nového prostredia, kde strácal vplyv ochranca rodu jej otca a kde sa začínal iný rodinný kruh s iným patronymom, a teda nielen dievčenské meno, ale aj patronymický názov sa považovali za cudzie a mohli vyvolať hnev tohto rodinného ochrancu. Preto k zložitému svadobnému rituálu patrila aj zámena antroponyma ako jeho nevyhnutná a dôležitá časť, odteraz žena dostávala nový eufemistický názov – andronymum s formantom *-ovaja* (v priebehu 15. – 17. storočia sa morfológická diferenciacia patroným a androným vo väčšine slovanských jazykov postupne zotiera). Tento pradávny rituál zanecháva svoje výrazné stopy v súčasnej antroponymii, pretože ešte aj teraz dochádza k tradičnej zámene dievčenského priezviska pri sobáši na manželovo, hoci pamäť o koreňoch tejto zámeny naši súčasníci už stratili.

Tabu na meno ženy sa zachovalo dlhšie, aj keď analogický jav jestvoval i pri mužských menách. Známy škótsky etnograf a antropológ, znalec dávnych a súčasných náboženstiev v rozličných kútoch sveta James George Frazer (1854 – 1941) povedal: “Zdalo by sa, že v komunikácii s príbuznými a priateľmi by mala zdržanlivosť v používaní vlastných mien zaniknúť alebo prinajmenšom oslabnúť. V skutočnosti je však často všetko naopak. Veľmi dôsledne sa toto pravidlo uplatňuje práve pri osobách spojených s najtesnejšími pokrvnými obyčajami, zvlášť obyčajami sobáša. Tieto osoby majú často zakázané nielen sa navzájom nazývať po mene, ale aj používať slová, ktoré majú s týmito menami čo i len jedinú spoločnú slabiku. Tento zákaz sa dotýka predovšetkým manžela a manželky, manžela a manželkiných rodičov, manželky a manželovho otca“ [8, 337–338]. Tabu na mená medzi blízkymi príbuznými uvádzajú aj iní bádatelia [pozri 6].

Sme presvedčení, že zábrana vyslovovať prvé meno ženy a objavenie sa nových eufemistických názvov sú neoddeliteľne spojené s tabu na krv, s asociáciou smrti, pretože pohanovia verili, že v krvi sa nachádza duša človeka. Ešte aj dnes, aj keď v značne obmedzenej podobe, jestvujú predsudky spojené práve so ženou: povera, že žena na lodi neveští nič dobré, obyčaje a povery okolo možnosti/nemožnosti vinšovať a chodiť na návštevu z vianočného a novoročného obyčajového cyklu a pod.

Vyššie uvedené argumenty nám dovoľujú urobiť záver, že patronymá a andronymá vznikli v praslovanskom jazyku nie ako názvy druhoradá a dodatočné k menu, ale ako eufemizmy, ktoré umožňovali identifikovať osobu v dávnej spoločnosti, keď pôsobilo tabu na meno. Zmena oným počas života ženy prebiehala nasledujúcim spôsobom: osobné meno → patronymum → andronymum. Až zánik pohanstva spôsobil transformáciu pradávneho jednolexémového antroposystému. Neskoršia potreba zložitejšie štruktúrovanej spoločnosti predpriezviskového obdobia čo najpresnejšie určiť človeka antroponymickými prostriedkami, aby mohli byť doložené jeho majetkové práva, viedla k zavedeniu antroponymických spojení – rozličných formúl pozostávajúcich z kategórií vypracovaných jazykom predchádzajúcich období. Teda smerovanie vývinu systému pri prechode od jednoduchého k viaclexémovému bolo takéto: od samostatných patroným a androným k jednoduchým antropoformulám *patronymum* + *osobné meno* a *andronymum* + *osobné meno* s ďalšou inverziou komponentov.

Скорочения

ИЛ – Полное собрание русских летописей.-Т.2: Ипатьевская летопись. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – 938 с.

ЛЛ – Полное собрание русских летописей.-Т.1:Лаврентьевская летопись. – Л.: Изд-во АН СССР, 1927. – 488 с.

НГБ-1 – Арциховский А.В., Тихомиров М.Н. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1951 г.). – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 67 с.

НГБ-2 – Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1952 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 92 с.

НГБ-3 – Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1953 – 1954 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 160 с.

НГБ-4 – Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1955 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 152 с.

НГБ-5 – Арциховский А.В., Борковский В.И. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1956-1957 года). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 328 с.

НГБ-6 – Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1958-1961 г.). – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 120 с.

НГБ-7 – Арциховский А.В., Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1962-1976 годов). – М.: Наука, 1978. – 192 с.

Literatūra

1. Гумецька Л.Л. Жіночі особові назви в українській актовій мові XIV – XV ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук Львівського філіалу АН УРСР, т.3: Дослідження з мови та літератури. – 1954. – №3. – С.116–122.

2. Железняк І. М. Семантичні параметри слов'янських антропонімних етимонів // Слов'янська ономастика. Збірник наукових праць на честь 70-річчя доктора філологічних наук, професора П. П. Чучки. / Відп. ред. Медвідь (Пахомова) С. М. – Ужгород, 1998. – С. 95–96.

3. Железняк І. М. Світоглядний код слов'янської антропонімної лексики // Актуальні питання антропонімики. Збірник матеріалів наукових читань пам'яті Ю. К. Редька. / Відп. ред. І.В. Єфіменко. – К., 2005. – С. 77.

4. Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. – 344 с.

5. Пахомова С. М. Як іменували жінку в Давній Русі // Українська мова і література в школі. – 1984. – № 5. – С. 52–54.

6. Сенів М. І. Основні способи та засоби ідентифікації жінки в писемних пам'ятках української мови XIV – XVIII ст. // З історії української лексикології. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 160–200;

7. Системы личных имен у народов мира. – М.: Наука, 1989. – 383 с.

8. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследования магии и религии: В 2 т. Т. 1: Гл. I – XXXIX. / Пер. с англ. М. Рыклина. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2001. – С. 337–338.

ПРОТОТИПИ ЖЕНСКИХ ИМЕНОВАНИЙ В СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

С.Н. Пахомова

Аннотация

На основе письменных источников древнерусского языка XI–XIII веков исследуются собственные именованья женщин. В статье делается вывод о том, что патронимы и андронимы возникли в праславянском языке не как дополнительные компоненты имени, а как эвфемизмы, позволявшие иден-

тифицировать лицо в период язычества, когда действовало табу на имя. Смена онимов на протяжении жизни женщины осуществлялась таким образом: личное имя → патроним → андроним. Трансформация древней однолексемной антропосистемы проходила вследствие разрушения язычества.

Ключевые слова: формула именования женщины, табу на имя, замена имени, антропонимические эвфемизмы, патроним, андроним, язычество.

PROTOTYPES OF FEMALE NAMES IN SLAVIC LANGUAGES

Svetlana N. Pakhomova

Summary

On the basis of written sources of ancient Russian language in 11th-13th centuries we study proper nouns of women. The article concludes that patronyms and andronyms originate in Proto-Slavic language not as an additional name component but instead as euphemisms to identify the person during the period of paganism known for its tabooed names. The change of onyms throughout a woman's life was carried out as follows: her own name → patronymic name → andronym. Transformation of ancient monolexeme anthroposystem occurred due to the destruction of paganism.

Keywords: formula of woman's name, tabooed name, name change, anthropomical euphemisms, patronym, andronym, paganism.